

Надія ФЕРЕНЦ

(Державний університет,
Ужгород, Україна)

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗВ'ЯЗКИ В.ГНАТЮКА ІЗ ЗАКАРПАТОУКРАЇНСЬКОЮ ІНТЕЛІГЕНЦІЄЮ

В.Гнатюк постійно проявляв глибокий інтерес до історії і культури закарпатських українців. Протягом 1895-1903 рр. він шість разів приїздив на Закарпаття. Поставив собі за мету зібрати якомога більше матеріалу і народною творчістю переконати, що Угорській Русі живуть українці, що Угорська Русь не повністю змадяризована, не втратила характерних рис українсько-руського народу і складає неабиякий інтерес для археологів, етнографів, істориків. У передмові до другого тому “Етнографічних матеріалів з Угорської Русі” В.Гнатюк писав, що хоче відідати всі руські колонії, подати точне число русинів, досі невідоме з різних причин, визначити етнологічні руські граници, списати етнографічні руські назви, які були повністю усунені найновішою ухвалою угорського сейму.

В.Гнатюк, як ніхто інший, умів знаходити талановитих носіїв фольклору. Як правило, ними були бідні люди. Деяких з них у 50-х роках нашого століття розшукав фольклорист М.Ясько, якому належить цікава стаття “Володимир Гнатюк - дослідник фольклору Закарпаття” (“Наукові записки УжДУ. - Ужгород, 1958).

В результаті фольклорно-етнографічних експедицій В.Гнатюка з’явився шеститомник “Етнографічні матеріали з Угорської Русі”. Вчений хотів, щоб його дослідження дало поштовх до відродження літератури краю на народній мові. “Се буде найбільше щастя для мене, яке коли могло би мене подибати”, - писав він у передмові до перших двох томів “Етнографічних матеріалів з Угорської Русі” (III, с.XX).

Зираючи народну творчість, учений прагнув зали禅ти до цієї роботи художню інтелігенцію краю. Правда, не всі, до кого звертався, відгукувалися на його пропозицію. Так, І.Сільвай у листі до В.Гнатюка писав: “Издаваемой Вами книги Вы мне не присылайте, мне довольно муки причинило одно прочтение Вашего самостійного письма, а не еще целой самостійной книги. Между нами не может быть никакого общего дела, потому оставьте меня в покое”¹.

А орган уніатського духовенства “Душпастир” звинуватив ученого, що нібито надруковане ним псус мораль. “Хто має діти, нехай зробить собі у своїй книгозбірні окрему шафу, як в аптеках, з написом: “Смерть! I нехай не кидає ключа зверху”². Відомий московофіл Є.Сабов сокрушався, що В.Гнатюк “пристыдил нас собранием и изданием нашего сокровища”³. Шоправда, він дорікав В.Гнатюку, що той нібито тенденційно підійшов до збирання матеріалів і допускав у записах помилки фонетичного характеру, у зв’язку з чим закарпатці мовляв ніколи “не признают В.Гнатюка”⁴.

Відкидаючи подібні звинувачення, В.Гнатюк писав, що Є.Сабов, мабуть, ніколи не був у тих місцях, де записані фольклорно-етнографічні матеріали, і в Угорській Русі немає жодної людини, яка знала б угоруський народний діалект і літературу. А тим часом Угорська Русь представляє неабиякий інтерес для науки і науковців. Друкуючи свої фольклорно-етнографічні матеріали, В.Гнатюк хотів привернути увагу самих русинів до свого краю, показати закарпатській інтелігенції, які багатства приховані у тому простому народі, який вони зневажають і ненавидять.

В.Гнатюк відзначав, що він ніколи не страждав манією величності і не вважав себе незаперечним авторитетом. Не раз підкреслював, що був би радим і вдячним, коли б хтось показав йому його помилки. А між тим, І.Панькевич, відзначаючи заслуги В.Гнатюка в розвитку фольклористики, вказував, що той намагався якомога точніше передати діалектичні і фонетичні особливості мови закарпатців.

I.Франко назвав В.Гнатюка феноменально щасливим збирачем, якому з наших давніших збирачів не дорівнював жоден. А.Кримський підкреслював, що фольклор Угорської Русі до В.Гнатюка був дуже темною цариною, а те, що було, подавалося в перекрученому вигляді. Журнал "Наша земля" відзначав, що В.Гнатюку належать неоцінімі заслуги в справі відкриття Закарпатської України. "З того часу звертали більше уваги на Підкарпатську... Проте, на жаль, не стільки, скільки вона цього заслуговувала (З огляду на конфіскати - редакції ці слова приневолена випустити)"⁵.

На основі фольклорно-етнографічних матеріалів із Закарпаття В.Гнатюк написав ряд ґрунтовних праць. У статті "Словаки чи русини", наприклад, він, посилаючись на народну творчість, зробив переконливий висновок, що в західно-угорських комітатах мова - руська, хоча досить пословачена. Учений доказово заперечив думки тих дослідників, які твердили, що нібито населення Пряшівської Русі - виключно словацьке.

В.Гнатюк не залишився осторонь дискусії, яка велася в міжвоєнній Чехословаччині, про національну приналежність та літературну мову закарпатських українців. У статті "В справі літературної мови підкарпатських русинів" учений писав, що чеська громадськість протягом п'яти років перебування Закарпаття в складі чехословацької держави не виробила сталого погляду на те, що "представляють із себе племінно ті русини". Чи є вони самостійним слов'янським племенем, чи вони частина іншого слов'янського народу (українського або московського). Того не знали й інтелігенти з-поміж самих підкарпатських русинів", бо "одні вважали себе окремим слов'янським племенем (під Угорщиною звали себе "грекокатолицьким народом!"), другі українцями, треті москалями"⁶. Причиною такої національної невизначеності В.Гнатюк вважав соціально-політичні умови життя закарпатців. Прості люди, писав він, називають себе терміном "русин", "руsnak", під яким не можна нічого іншого розуміти як українець"⁷. Будучи колонією буржуазної Угорщини, закарпатці не мали

своїх шкіл, не могли спілкуватися із своїми одноплемінниками за кордоном, “бо мадяри не пускали до них”, не могли вчитися за межами Угорщини, бо “загорничих студій мадяри не признавали”. Він підкреслював, що свідомі українці дійшли до українства на підставі власних студій” і дорікав чехам за те, що вони підтримували московофілів, підсилені галицькими емігрантами, запроваджували у школах московську літературну мову, внаслідок чого на Закарпатті “Кождий урядник і учитель пише й учиТЬ так, як йому хочеться”⁸.

В.Гнатюк рекомендував інтелігенції краю перейти на українську літературну мову, організувати спеціальні курси для вивчення мови різними урядниками та вчителями. Він піддав нищівній критиці деякі публікації газети “Наука”, автори яких не визнавали літературної мови і користувалися язичієм⁹.

Ще в кінці минулого століття разом з іншими прогресивними діячами того часу виступив протиденаціоналізації закарпатоукраїнського населення. Разом з І.Франком підготував відозву “І ми в Європі”, у якій відзначалося, що народ Підкарпатської Русі обезсилений, стемнений, позбавлений можливості боронити себе. У справі пробудження і розвитку національної свідомості великі надії покладав на товариство “Просвіта”. У 1920 році він був ініціатором створення в Ужгороді бібліотеки при “Просвіті” і систематично надсилає до неї не лише галицькі видання. Завдяки В.Гнатюку бібліотека ужгородської “Просвіти” поповнилась виданнями НТШ, річниками “Правди”, шеститомним польським словником С.Лінде, працями Бодуена, Льоренца, Карського, Барсова, Кабалевського, Порфирєва, Венеліна. В останні роки життя переслав в Ужгород значну частину особистої бібліотеки. Був зацікавленим, щоб у науковій бібліотеці “Просвіти” була якнайбільше представлена насамперед українська література. В свою чергу просив І.Панькевича надсиляти в Галичину тутешні видання, інформувати про школи, фабрики, культурні організації, політичні товариства на Закарпатті (Детальніше про листування В.Гнатюка й І.Панькевича можна довідатися із статті М.Мушинки “Кореспонденція Володимира Гнатюка з Іваном Панькевичем” Науковий збірник Музею української культури в Свиднику, 1967, № 3).

Учений добре знав історію культури Закарпаття. Література краю XVII-XVIII ст., зокрема рукописи, що збереглися з давніх часів, дали йому матеріал для висновку, що освіта і національна свідомість угорських русинів тих часів були значно вищими, ніж в кінці XIX - на початку ХХ століття. До речі, він описав 12 давніх рукописів і відзначив, що закарпатці “прив’язувалися до своєї мови, не гордували нею”, мали руські школи, освіта йшла до них з Польщі через Галичину й з Європи через Угорщину, що до XIX століття вони “не стояли тоді культурно нище від своїх сусідів, як се має місце нині”¹⁰. Відомо ж бо, що в XVII ст. закарпатці мали вищу богословську школу. Наприкінці XVIII ст. високого розквіту досягають народні угороруські школи. Учителі тих шкіл, як правило, знали руську,

угорську, латинську і німецьку мови. Щоб досягти такого розвою, шкільництво мусило розвиватися ще в XVII-XVIII ст.

До XIX ст., відзначав дослідник, були налагоджені тісні зв'язки закарпатців з галичанами. Руські священики з Галичини мали парохії в Угорській Русі. Угорські русини вчилися в Галичині. В кінці XVIII - на поч. XIX ст. угорські русини займали професорські кафедри у Львівському університеті. Мукачівський єпископ Андрій Бачинський мав стати митрополитом греко-католицької церкви Австро-Угорщини. Грамоти, єпископські розпорядження в ті часи писали чистою народною мовою. А в XIX ст. все змінилося на гірше. Інтелігенція розділилася на московофілів та мадяронів, відчужилася від народу, "виссаного і зруйнованого", а без щирих інтелігентних людей народ, за словами В.Гнатюка, нічого "не вдіє для свого піднесення".

У листах до І.Панькевича В.Гнатюк неодноразово говорив про намір видати окремою книжкою свої статті про Угорську Україну. Завадила цій справі відсутність коштів і видавця. А така книжка, міркував В.Гнатюк, знайшла б собі чигачів і викликала серед них "зацікавлення Угорською Україною". Довідавшись, що І.Панькевичу запропонували кафедру в Празі, він пише: "доцент у Празі повинен не тілько учити студентів і виробляти в них любов до України, але й зазнайомлювати чехів із українською літературою і культурою і поборювати неприязні для нас московофільство... А Бірчак, як стане доцентом у Братиславі, повинен поставляти собі за задачу розслідити докладно словацько-українську границю, означити територію шариського діалекту та порішити раз питанє "русини чи словаки", кермуючись науковими, а не політичними мотивами" (Лист В.Гнатюка до І.Панькевича від 30.X.1921 р.)¹¹.

Багато сил віддав В.Гнатюк справі укладання діалектологічного словника закарпатських говорів. Він зібрав понад 22 тисячі слів. З листів до І.Панькевича довідуємося про особливості його праці. Майже у кожному листі інформував, з яких джерел бере слова і як посугується робота. Багатий матеріал для діалектологічного словника давали йому також твори О.Духновича, О.Павловича, А.Кралицького, О.Довговича, Г.Стріпського, Андрелли. Тільки з двох збірок В.Гренджі-Донського, наприклад, виписав 556 слів (238+318). Він сумлінно опрацював майже всі періодичні видання Закарпаття, але часто нарікав на мову тих видань. У листі від 23.1.1924 р. писав, що сподівався знайти якийсь матеріал у "Неділі": "Книжка величезна і дала би багато матеріалу, якби... не була писана неможливим жаргоном. Я сиджу цілий вечір - а тепер вечери довгі - читаю масу текстів і вспію написати 5-10 карточок. Се чиста трата часу, таке я мав минулого року з календарями. Загалом робити словар із такого матеріалу і марна робота..."¹² "Переглядав "Місяцеслов", - писав В.Гнатюк у листі до І.Панькевича, - але там така язикова саламаха, що трудно з нею порадити"¹³

Ще на зламі двох епох В.Гнатюк підтримував дружні зв'язки з

редактором газети “Неділя” М.Врабелем. Він поділяв твердження М.Врабеля, що для народу треба писати не “граматичним” язиком, а так, щоби селяни розуміли, дав високу оцінку збірнику “Угоруські народні співанки” (1900), упорядкованому М.Врабелем. Збірник, на думку вченого, свідчить, що в Угорській Русі розпочинається нове століття “з трохи кращими видами на будучність, як минуле”. “Збірка має величезну вартість для самих угорських русинів, - писав В.Гнатюк. - Се перша книжка на Угорській Русі, в якій зібрано частину багатого фольклору тої країни, се перша книжка, яка завдає удар усім москвофільським теоріям із минулого віку про єдність угоруських діалектів із російською мовою, про один літературний “русский” язик - до якого мимоходом сказавши, вони ніколи не дійшли і вже не дійуть. Се книжка, з якої слід усім помадирщиним русинам учитися писати нею, а не тим варварським жаргоном, який у них загніздиться і якого не можна було досі знищити...”¹⁴.

В.Гнатюк бачив, який благотворний вплив на “розбуждене народного духа” закарпатоукраїнської молоді мають галицькі просвітянські видання. Він щиро радів, коли навіть у “Науці”, писаній, за його словами, “тарабаншиною”, що силкувалось бути “граматичним язиком”, стрічав статті, перейняті гарячою любов’ю до народу і рідної мови.

Під час однієї з подорожей на Закарпаття В.Гнатюк познайомився з Ю.Жатковичем. Під його впливом Ю.Жаткович почав збирати фольклорно-етнографічні матеріали й підготував “Етнографічну історію угорусів”, уривки з якої увійшли в перший том фольклорно-етнографічних матеріалів, укладених В.Гнатюком. За порадою В.Гнатюка Ф.Жаткович розшукав давні закарпатські рукописи, зокрема список повісті “Александра” і Колопанський рукопис. Учений заохотив Ю.Жатковича до перекладацької діяльності, висилав йому українські книги, а той перекладав на угорську мову. У листі до І.Франка від 17.VI.1896 р. Ю.Жаткович писав, що хотів би перекласти на угорську мову повісті з книги “В поті чола” і покірно просив “ласкавоє соізволеніє” на це видатного українського письменника.

За порадою В.Гнатюка Ю.Жаткович надіслав до збірника “Привіт дру Франку” статтю “Угорські русини в ювілейний рік 1898”, написав для угорської публіки розвідку про малоросійське письменство. В.Гнатюк високо цінував доробок Ю.Жатковича, вважав, що без його праць не обійтися жоден краєзнавець.

У книгосховищах Львова є близько 90 листів Ю.Жатковича до В.Гнатюка за період з 1895 по 1914 рр. У багатьох листах Ю.Жаткович писав про соціально-економічне і політичне становище українців Закарпаття, про стан і завдання дослідження етнографії та історії, давав характеристику виборчій системі в Угорщині. Листи свідчать, що з допомогою В.Гнатюка Ю.Жаткович отримував твори Котляревського, Шевченка, Франка, Костомарова, Грінченка і перекладав їх на угорську. У багатьох листах Ю.Жатковича до В.Гнатюка згадується ім’я Ю.Гуци (Венеліна). У 1902 р. В.Гнатюк опублікував до 100-річчя з дня народження відомого вченого,

виходця із Закарпаття, ювілейну статтю. У статті відзначалося, що в селі Велика Тибава в злиденних умовах живе 84-річний брат Юрія Венеліна-Гуци - Іван. Після цієї публікації прогресивна громадськість зібрала кошти на матеріальну допомогу Івану Гуци. Цей благородний жест угорський уряд розцінив як політичний злочин. У листі до В.Гнатюка від 14 липня 1903 р. Ю.Жаткович писав, що в газеті "Мадярорсаг" з'явилася обширна стаття невідомого автора, у якій повідомлялося, що брат Ю.Венеліна-Гуци отримав гроші із Росії, а В.Гнатюк - московський емісар, що роками ходить по Угорській Русі, творить там московську пропаганду і підpirає її грошима. Про це нібито свідчить допомога братові Ю.Венеліна-Гуци. У листах від 8 травня і 21 липня 1903 року Ю.Жаткович попереджував В.Гнатюка про рішення угорського уряду арештувати вченого і радив йому чимкоріше вийхати з Угорської Русі.

Восени 12 листопада 1907 року Ю.Жаткович звертався до В.Гнатюка з проханням порадити, як можна допомогти племіннику Ю.Венеліна-Гуци Федору - синові Івана Гуци.

Довголітня дружба зв'язувала В.Гнатюка із закарпатським вченим, літературознавцем, мовознавцем і фольклористом Г.Стрипським. До речі, із Г.Стрипським познайомив його Ю.Жаткович. Г.Стрипський передав В.Гнатюку чимало фольклорно-етнографічних матеріалів. У 1909 році В.Гнатюк надрукував у ЗНТШ окремі світські пісні із "Угороруського співника Ів.Грядилевича", який надіслав йому Г.Стрипський. Разом із Гнатюком Стрипський підписав відозву вчених і письменників України із закликом збирати кошти на допомогу важко хворому І.Франкові.

Будучи редактором журналу "Ukraina", що виходив у Будапешті, Г.Стрипський пропагував здобутки української культури серед угорських читачів, познайомив угорців з творами Шевченка, Франка, Руданського, Коцюбинського, Стефаника. Г.Стрипському належать переклади на угорську мову оповідань І.Франка "Олівець", "До світла", "Історія моєї січкарні", "Добрий заробок" В.Гнатюк дав високу оцінку редактованому Г.Стрипським журналу. Разом з тим він не замовчував і помилок, яких припускався Стрипський. Так, у листі до І.Панькевича від 13.VII.1924 р. він писав, що знайшов у бібліотеці брошуру Г.Стрипського, яку той певно соромився надіслати йому, брошура "заперечує всі його попередні писання. Він закривається, що ніби то обороняє "місцеву" мову, яка не є ні великоруська, ні українсько-польська, але малоруська. Та це сипане піску в очі. Чи не тому він і не прислав мені своєї брошури, що соромився мене"¹⁵.

В.Гнатюк цінував Г.Стрипського за те, що той тримався української орієнтації. Свою статтю про Стрипського вчений закінчував словами, що історик, етнограф, літератор Г.Стрипський не відступить і далі від тієї галузки нашого народу, для якої працює понад два десятиліття.

У листах до І.Панькевича В.Гнатюк часто запитував про В.Бірчака, цікавився, чи не зміг би він прорецензувати ту чи іншу книжку, яка друкувалася на Закарпатті. Його перу належить рецензія на книжку

В.Бірчака “Літературні стремління Подкарпатської Русі” (Ужгород, 1921)¹⁶. У листі до І.Панькевича від 24.V.1922 р. В.Гнатюк запитував, чи В.Бірчак задоволений його рецензією. Виявляв він інтерес і до творчості В.Гренджі-Донського (Лист до І.Панькевича від 28.III.1923 р.).

Відомий учений вірив у творчі можливості закарпатців, був переконаний, якщо народ цього краю не загинув дотепер, то й не загине в майбутньому. Вірив, що настануть соціально-економічні зміни і народ Підкарпатської Русі піdnімететься до нового життя.

Закарпатці високо цінували подвижницьку працю В.Гнатюка. 13 червня 1921 року його було обрано почесним членом товариства “Просвіта”. У листі від 18 червня 1921 року до тодішнього секретаря товариства І.Панькевича В.Гнатюк передав щиру подяку за відзначення його праці й шкодував, що довголітня хвороба відрівала його від роботи над Угорською Україною, не дала можливості здійснити того, що планував, будучи здоровим. Разом з тим висловлював сподівання, що ті плани, доповнені й розширені, реалізують “тамошні уроженці”. Він відчував, що для Угорської України настав новий період, який вліє в ней “правдиву національну струю життя”, був спокійний за її майбутнє.

Майбутнє угорських русинів В.Гнатюк уявляв лише в єдності з Галичиною і всім українським народом. Він вважав, що тільки така єдність забезпечить успішний суспільно-політичний і культурний розвиток Закарпаття.

Подвижницька праця В.Гнатюка залишала свій слід у розвитку національної свідомості віками поневоленого Закарпаття, добре прислужилася його багатогранній культурі.

¹ ЛНВ. - 1899. - Кн. IX. - С.170.

² Душпастир. Церковний часопис. Орган тов. Св. Апостола Павла. - Львів. - 28.II.1898. - № 3 і 4. - С. 94.

³ Листок. - 1898. - № 8. - С.5.

⁴ Там само, с.42.

⁵ Наша земля. - 1928. - Ч.5. - С.14.

⁶ Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. - 1967. - III. - С.19.

⁷ Там само, с.20.

⁸ Там само.

⁹ ЛНВ. - 1904. - Т.27. - С.121-122.

¹⁰ Володимир Гнатюк. Етнографічні матеріали з Угорської Русі. Угроруські духовні вірші. - Нови Сад, 1985. - Т. I. - С. 3.

¹¹ Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. - 1967. - III. - С.162.

¹² Там само, с.187-188.

¹³ Там само с.180.

¹⁴ ЛНВ. - 1901. - Кн.VII. - С.10.

¹⁵ Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. - 1967. - III. - С.190.

¹⁶ Див.: ЛНВ. - 1922. - Кн..1. - С.86-88.